על הספרות במצרים אחרי אוקטובר 1973

שמעון בלס

מ מלחמת יוני 1967 היכתה בהלם את החברה הערבית והביאה סופרים אחדים לקונן על חיים בצל התבוסה, הנה באה מלחמת אוקטובר 1973 וחוללה סביבה צהלת־שמחה ותרועות־גיל. מיש־אלתם של הסופרים שצבאות־ערב יתהלו "מלחמה של כבוד" באה מן הסתם על סיפוקה, והם נחלצו להביע את רחשי־ליבם במאמרים נרגשים ובהצהרות לעתונים. נג'יב מחפוז, אשר היה הראשון שניסה להסיק את הלקח מתבוסת 1967 בספרו "תחת הסככה", נחפז גם הפעם להסיק את הלקחים בסידרת־מאמרים קצרים שהכתירם בכותרת "לקחי אוקטו־בר". באחד המאמרים האלה הוא משתמש בביטוי "שיבת הרוח", שמו של רומן ידוע של תופיק אל־חכים, כדי להביע את תחושת התעוררות וההתחדשות שפקדה את מצרים לאחר שש שנות תיסכול וקפאון. הוא כותב:

"שבה הרוח מקץ שש שנות יסורי־מוות. ראיתי אז את המצרי מתהלך בשווקים עטוי השפלה, מפטפט ואינו דובר לעניין, מזעיף פנים בלא גאווה, צוחק בלא שמחה, נוהג במקום כזר ומתקיים בזמן ללא עתיד; ומסביב לו ערבים קרובים זה לזה וליבותיהם פזורים, וידידים בעולם הרוחשים לו אהדה מתוך חמלה שאינה נעדרת זלזול, בעוד אויבנו משתולל, לוכד אותנו באוויר ומאיים עלינו על פני האדמה, מנחית מהלומה על סוריה ומפליא מכותיו בלבנון. ואני שואל בעצב: מה לעשות? מה יהיה? המלחמה, אמרו לנו, בלתי־אפשרית והכנייעה בלתי־אפשרית ולהקזת הדם אין קץ. והנה שבה הרוח מקץ שש שנות יסורי־מוות, רוחה של מצרים מזנקת לפתע־פתאום, אוצרת עוז־ענקים, גלומה בחיילים לאחר שהתגלמה בליבו של אחד מטובי בניה, שנשמת החללים מבין מנהיגינו הדנולים נתגלגלה בו לרגע אחד, והוא קיבל את ההחלטה וכיוון את המכה. קדימה איפוא. שבה אלינו הרוח ושבנו לחיות את התקופה ואת העתיד, יהיו התוצאות אשר יהיו" [1].

ובאותה נימה של התלהבות כותב גם תופיק אל־חכים:

"עברנו את התבוסה כאשר עברנו לסיני. תהיה התוצאה אשר תהיה, העיקר הוא הזינוק (...) כן, עברנו את התבוסה ברוח וחשנו שדבר־מה מתרחש בתוכנו. אוויר התבוסה היה אוויר של כלא מחניק, עתה אנו נושמים אוויר צח, אוויר החופש והשח־רור. זו משמעותו האמיתית של הניצחון; הוא לא רק ניהול קרב מוצלח, אלא כל מה שמתרחש בנפשות לאחר הקרב וכתוצ־אה ממנו" [2].

1) ר' אחמד מ. עטייה, אדב אל מערעה, ביירות, 1974, עמ' 16.

2) שם, עמ' 14—15.

המשורר הסורי־לבנוני נזאר קבאני, אשר שיר־הקינה שלו "בשולי פנקס התבוסה", זכה להדים רבים אחרי יוני 1967, פרסם רשימה נרגשת שבה כתב בין השאר:

"לפני ה־6 באוקטובר 1973 היו תווי־פני מטושטשים וכעורים. עיני היו שתי מערות שבהן מקננים עטלפים ועכבישים, ופי היה מיפרץ מלא שברי ספינות טבועות. סימן־ההיכר שלי בדרכון היה צלקת עמוקה במצחי ושמה 5 ביוני. גילי בדרכוני הישן היה מחוק כי בעיני העולם הייתי חסר גיל. היום מתחיל מניין גילי. היום הלכתי למינהל התושבים והצגתי את תעודת לידתי. נולדתי בבית־חולים צבאי נייד, הנע עם הלוחמים בסיני ובגולן. אנא הכירו בי כבן חוקי ורשמו אותי בפנקס הלידות של המולדת" [3].

דברים כיוצא בזה כתבו גם סופרים אחרים במצרים, בסוריה, בעיראק ובשאר ארצות־ערב. אבל תגובות ספונטניות אלו לא נתמשכו זמן רב, ההתלהבות שככה והסופרים שבו איש־איש לשגרת הכתיבה שלו מלפני המלחמה. מלחמת יום־הכיפורים, בניגוד למלחמת ששת־הימים, לא הולידה ספרות חדשה; לבד מאי־אלה ספרים הכתובים בידי עתונ־אים או מושכי־בעט צעירים שנטלו חלק בקרבות, אפשר לומר כי מלחמה זו טרם נתנה אותות ברורים בשדה ה־יצירה [4]. לעומת זאת יש לציין, כי מגמות־יסוד אחדות שבלטו בתקופה שבין שתי המלחמות, הוסיפו להדריך את הסופרים גם בתקופה החדשה. ביקורת המשטר הנאצריסטי, חשיפת שיטותיו בדיכוי חופש הפרט, עשיית חשבון־נפש אישי וציבורי וכו', היו וממשיכים להיות אחד המוטיבים המרכזיים בסיפורת ובמחזאות. מגמות אלו שלבשו צורות סמליות או אלגוריות בתחילה, זכו לביטוי ישיר וקונקרטי יותר במצרים לאחר מותו של עבד אל־נאצר ב־1970. אז פרסם נג'יב מחפוז את הרומן שלו "האהבה תחת הגשם" [5], שבו נתן ביטוי למועקה ולמשבר־האמון בשלטון בסגנון ריאליסטי וחושפני ולא על דרך ההפשטה והסמליות כפי שעשה לפני־כן.

3) שם, עמ' 19—20.

4) ר' שם, עמ' 41—51. ר' כמו־כן אל־טליעה, ינואר 1977, עמ' 173—181.

5) תרגום עברי: "אהבים ונשם", הוצ' "תמוז", ת"א, 1976.

כוחות חדשים חולשים על אמצעי־התקשורת

הצעדים שנקט סאדאת לתיקון העיוותים במנגנון השלטוני, הפיחו תקוות רבות בלב הסופרים, החרדים יותר מכל איש אחר לחופש הביטוי. אותם ימים (יולי 1972), כתב תופיק אל־חכים את המסה שלו "שיבת ההכרה", שבה הוקיע בלשון חריפה את המישטר הנאצריסטי ותבע עשיית רביזיה יסודית במערכת־החינוך ובמבנה השלטון. מסה זו לא פורסמה בשעתה אלא שוכפלה בסטנסיל והופצה באורח פרטי וכך הגיעה למערכת כתב־העת הצרפתי "אספרי", שפירסם קט־עים נרחבים ממנה בינואר 1974 [6]. הנוסח המקורי והמלא לא ראה אור אלא ביוני 1974 [7]. אבל אם ביקורת העבר לא נתקלה בהתנגדותו של השלטון החדש, ואולי גם זכתה בברכתו, הנה קרה שבתחילת שנת 1973, כאשר חתמו עשרות סופרים ועתונאים על גילוי־דעת הדורש מהממשלה הבהרת הקו המדיני ושיתוף אנשי־הרוח בהכרעות, היתה תגובת השלטון מאסרים המוניים וסתימת פיות [8]. מקרה זה אירע באותם ימי מהומות שפקדו את מוסדות ההשכלה הגבוהה והחלישו עד מאוד את מעמדו של סאדאת. אבל המלחמה שמה קץ למצב זה של חוסר־יציבות וסאדאת יכול היה להמשיך במדיניות הרפורמה, כשהוא נשען יותר ויותר על החוגים הפרו־מערביים ופוטר עצמו מתמיכתם של נאצריסטים ואנשי־שמאל פרו־סובייטיים. תמורות אלו טרם מצאו הדים ברורים בספרות, ואם לקבל את טענת המקט־רגים, הרי הכוחות החדשים שהחלו חולשים על כלי־התק־שורת ומוסדות־התרבות, מכתיבים מדיניות משלהם שאינה עולה בקנה אחד עם הרצון המוצהר בחופש הביטוי [9]. ייתכן גם שמלחמת האזרחים שפקדה את לבנון חסמה את הדרך בפני סופרים שאינם יכולים לפרסם את יצירותיהם בארצם. לבנון היתה, כידוע, משך שנים ארץ־מקלט לסופרים נרדפים ושיתוק עתונותה הספרותית ובתי־ההוצאה שלה, שלל מהסופרים את הבמה החופשית היחידה בעולם הערבי.

מכל האמור לעיל אין אני מתכוון לטעון, כי הספרות צריכה לשקף ללא הפוגה תמורות חברתיות או תהפוכות בשלטון סמוך לזמן התרחשותן. נהפוך הוא — לדעתי דרוש לסופר מירווח־זמן מספיק כדי לטפל בנושאים נכבדים ולו רק מהטעם הפשוט, שכתיבתו לא תהיה מושפעת מרגשות בני־חלוף ומראייה מוגבלת וחד־צדדית. הספרות שנכתבה עקב מלחמת ששת־הימים באה כתגובה כמעט ספונטנית על מאורע שהרס במחי אחד מבנה מבוצר של ערכים ואשליות. הסופר התפכח משכרון המליצה הנבובה ומצא עצמו נבגד ומרומה והוא הגיב על כך כפי שעשוי להגיב אדם במצבו.

←

6) ר' קדרי קלעג'י, "מע ת. אל־חכים", ביירות, עמ' 5.

7) ר' עוודת אל־עוי, ביירות, 1974.

8) ר' ת. אל־חכים, "ות'אאיק פ'י טריק עוודת אל־עוי", ביירות, 1975, עמ' 43—48.
ר' כמו־כן ע'. שוכרי, "מן אל־ארשיף אל־פרי", ביירות 1975, עמ' 105—106.

9) ר' שוכרי, שם עמ' 109—111.

לעומת זאת, מלחמת יום־הכיפורים החזירה את האמון בשל־טון, אבל אמון זה היה כבר משוחרר במידה רבה מפולחן המנהיג, היה ערני וביקורתי ככל שהתנאים האובייקטיביים מאפשרים זאת. מכל מקום, הסופר לא נדרש עוד לתגובה ספונטנית, ואם הוא הגיב במלים נרגשות על ניהול "מלחמה של כבור", הריהו ידע באותה עת, כי המערכה לחופש הרעה והביטוי חייבת להימשך עד שתוכתר בהצלחה מלאה. מסיבה זו, נוטה אני להניח, ממשיכים הסופרים במצרים ובארצות־ערב אחרות לדוש בנושא זה ובמקרים רבים הם חוזרים על עצמם ללא הרף.

הצעירים נעלמים מבית־הקפה

אחת היצירות העשויות לתת אילוסטרציה למה שאני טוען היא הרומן של נג'יב מחפוז "אל־כרנק"[10]. בדומה לשני רומנים קודמים של המחבר, "מירמאר" ו"פטפוט על הגי־לוס", שבהם זירת ההתרחשות היא פנסיון באלכסנדריה ומועדון־שעשועים צף על הנילוס, מרוכזת גם כאן העלילה במקום־מיפגש ארעי, הלא הוא בית־הקפה הקרוי "כרנק". אבל אם בשניים הראשונים דאג המחבר להרחיב את המעגל ולחרוג מן המסגרת הקבועה ככל שהעלילה דרשה, הרי ברומן שלפנינו הוא כלא את התנועה בתוך המסגרת וצמצם את תיאור ההתרחשויות החוץ־מסגרתיות בעדותם של הגי־בורים עצמם. בהתחשב בעובדה שעיקר העלילה מתרחש מחוץ לכותלי בית־הקפה, יתבהר לנו המבנה הסטאטי של הרומן.

הספר מכיל כמאה עמודים בפורמאט קטן, אך סוקר תקופה סוערת בת ארבע־חמש שנים, שמתחילה כשנתיים לפני מלחמת ששת־הימים ומסתיימת שלוש שנים לאחר מכן, כלומר זמן־מה לפני מותו של עבד אל־נאצר. המחבר מציין גם תאריך סיום הכתיבה: דצמבר 1971. ברור, איפוא, שספר זעיר זה, שנכתב בסמיכות זמנית להתרחשויות המסופרות בו, לא יכול לצייר תמונה פאנורמית או לחדור עמוק בניתוח עולמן הפנימי של הנפשות. נדמה שהמחבר גם לא ביקש זאת ולכן בחר במבנה המיוחד, מבנה שבו באים הגיבורים אל המספר, דמות בלתי־מזוהה, מספרים לו את הקורות אותם ועונים לשאלותיו. הדמויות המרכזיות הן ארבע: קורונפ'ולה, בעלת בית־הקפה, רקדנית לשעבר, ושלושה סטודנטים: איסמאעיל, זיינב וחלמי. איסמאעיל וזיינב הם בני־זוג ובעלי רקע סוציאלי דומה, ואילו חלמי מוצאו משכבה גבוהה יותר ודווקא הוא היה הקומוניסט בתוכם. הופעת הצעירים בבית־הקפה מעוררת סביבם תשומת־לב רבה; לקוחותיו הקבועים, קשישים ברובם, עוקבים עליהם בעניין ומאזינים לשיחם בסקרנות גוברת והולכת. המספר מצליח גם להתקרב אליהם, לרכוש את אמונם ולימים גם לשמוע לסיפורם.

הרומן מחולק לארבעה פרקים וכל פרק נושא את שמה של אחת הדמויות הפועלות. בפרק הראשון המוכתר בשמה של קורנפ'ולה, שומר המספר על עמדה של מסתכל מן הצד ורושם את מה שרואות עיניו ושומעות אוזניו באובייקטיביות מסויימת. עיקר התעניינותו מרוכז בקורנפ'ולה המאוהבת בחלמי, הצעיר והתוסס שיכול היה להיות בנה. כמסתכל מן הצד, הוא מתאר את ההשתוממות שאחזה בכל באי בית־הקפה כאשר חדלו לפתע הצעירים מלבוא. השערות רבות העלו בני שיחו הקשישים, אבל איש לא חרד לגורלם כקורנפ'ולה. זו שידעה שחלמי לא ינטוש אותה בלי סיבה, חששה מדבר נורא שאירע לו. היא הפעילה את כל מכריה במוסדות השלטון כדי לברר מה עלה בגורלו אך לשוא. היא התהלכה כצל בבית־הקפה, נטשה לשעות ארוכות את מקומה הקבוע אצל הדלפק והתעטפה בשתיקה שהעיקה על כל הסובב אותה. והנה יום אחד הם חזרו, פניהם מחייכים וקולותיהם צוהלים וכאילו לא אירע להם דבר. אבל מעיני קורונפ'ולה ולקוחותיה הקבועים אי־אפשר היה להסתיר את השינוי שחל בהם: ראשיהם של הבחורים היו מגולחים ובפניהם ניכרו אותות ברורים של רפיון. הם סירבו לענות היכן היו והמספר יכול היה להעלות בדמיונו את "זירות המישחק של הרומאים, בתי־הדין של האינקוויזיציה וטירופם של הקיסרים" (עמ' 22). גם חלמי סירב לומר דבר לקורונ־פ'ולה והיא לא לחצה עליו והיתה מאושרת בשובו.

ימים חלפו ונדמה היה שהפרשה העגומה הולכת ונשכחת מלב, והנה אירעה ההיעלמות השניה. אבל הפעם לא נתעוררו תמיהות ושאלות, וקורונפ'ולה לא ניסתה לחקור ולברר. מועקה רבצה על בית־הקפה והמספר החל מהרהר בינו לבין עצמו על ערכו של האדם השווה לערכו של יתוש (עמ' 32). כעבור חודשים אחדים הם חזרו. גם הפעם לא סיפרו פרטים, אבל קורונפ'וליה אמרה למספר: "תאר לעצמך שהיתה טעות בתחילת החורף ושחפותם הוכחה בתחילת הקיץ, ואל תשאל יותר. העלה בדמיונך מה התרחש אם תוכל" (עמ' 32). ההיעלמות השלישית אירעה ערב מלחמת ששת־הימים והם לא שבו אלא שבועות אחדים לאחר תום הקרבות. אבל הפעם חלמי לא שב. מאוחר יותר יוודע לנו שהוא עונה עד מוות.

מאהב חדש במקום הנרצח

על פרשת המעצרים מסופר לנו בשני הפרקים הבאים הנוש־אים את שמותיהם של איסמאעיל וזיינב. במעצר הראשון הם הוחשדו בחברות בארגון ה"אחים המוסלמים", נחקרו ארוכות ועונו, אך בהיעדר הוכחות שוחררו. במעצר השני הוחשדו בפעילות קומוניסטית והם לא שוחררו אלא לאחר שהצליחו החוקרים לשבור שניים מהם. את איסמאעיל וזיינב אילצו לחתום על התחייבות לשמש מלשינים ולפקוח עין על חלמי ואנשי ארגונו. היחסים בין השלישיה שוב לא היו כבעבר, צל הבגידה העיב עליהם. גם היחסים בין זיינב ואיסמאעיל לא שבו לקדמותם. אמנם לא היא ולא הוא ידעו על המשימה שנטל בן זוגו על עצמו, אבל הסוד השמור

10) ראה אור בקאהיר ב־1974.

נג'יב מחפוז

"המדינה הפלסטינית תהיה עצמאית, קשורה עם ירדן או עם ישראל"

בעתון "אל-דסתור" הלבנוני המופיע בפאריס, נתפרסם ב-5.12.77 ראיון עם הסופר המצרי נג'יב מחפוז על שאלות השלום באיזור. להלן קטע מהראיון:

ש.: בעיותיה של מצרים קשורות ותלויות ב-פתרון בעיית המזה"ת. כיצד אתה חוזה את העתיד?

ת.: אני חש, כי קיים כאן צד חושש ושני — הרוצה בערבויות. לדעתי, כל מי שרוצה בהס-כם, עליו לוותר מעט על כמה מזכויותיו, כדי להקל את העניינים. עמידתנו במקום אינה מש-רתת את האינטרסים שלנו, כיוון שאנו עתה שופכים את דמינו, כלומר: אנו מוציאים את כספנו על נשק מאז 1948 ועד היום. אילו הו-צאנו כספים אלה על חידוש פני המזה"ת, אזי היו עתה מדינות-ערב דומות למדינות אירופה מבחינה תעשייתית, מסחרית ומדעית, אנו מבז-בזים את כל האפשרויות הללו על דברים שאינ-ני יודע מה התועלת בהם. כל יום אנו אומרים, שברצוננו לחזור (לאדמות), ואינני יודע איך נעשה זאת.

ש.: אמרת כינון שלום. עם מי ברצונך לכונן שלום?

ת.: מספיק! עלינו לכונן שלום עם ישראל. שכן אין תועלת בהמשך המלחמה. מתנהל עתה מו"מ בצורה חשאית. לפי הבנתי וידיעתי, מוכ-נים הישראלים לצאת מכל האדמות, שנכבשו ב-1967 עם השארת מרכזי בטחון שלהם באד-מות אלה, ואנו מסכימים או כמעט מסכימים לכך. לפיכך ההבדל בינינו מצטמצם בשטח אד-מה צר. עתה סבור אני, כי הריב הפך פורמלי. ברם האם ריב כזה יטרפד את המו"מ? אם אנו כמעט מסכימים על התמונה הסופית, האם נס-תכסך בשל דברים פורמליים?

ש.: האם בידך הצעה מסויימת לפתרון בעית המזה"ת באופן כללי?

ת.: על הישראלים לצאת מהאדמה שכבשו ב-1967, ויש להקים את המדינה הפלסטינית ותהיה זו עצמאית, או קשורה עם ירדן או עם ישראל. אילו ניסינו למנות את אבידותינו במל-חמה פלסטינית-ישראלית זו, היינו מוצאים, שהן עולות מיליון מונים על מה שאיבדנו בשנת 1948. אני סבור, כי הבעיה עומדת בפני סיומה וכי חילוקי הדעות הם פורמליים, לא פחות ולא יותר. ויתורי הישראלים ודרישותינו יכולים ל-היפגש בנקודה אחת.

ש.: אתה בעד מדיניות העובדה הקיימת?

ת.: כמובן. האם יש לנו תחליף? ישראל קיימת ואפילו היינו מהרהרים בסילוקה, הרי הדבר רחוק מהגשמה, בדור הנוכחי ואף בדור הבא.

בליבם העכיר את שלוותם והעמיד מחסום ביניהם. חלמי היה היחיד שלא השתנה וחזר לפעילותו המחתרתית ביתר־תוקף. יום אחד הודיע לחברו על כרוזים שיש להפיץ. איסמאעיל נאלם דום ושעות ארוכות התחבט בשאלה אם עליו להודיע. את המלאכה הבזויה עשתה זיינב, בלי ידיעתו כמובן, מחשש פן ייתפס גם הוא. אבל איסמאעיל נעצר בכל זאת על הפרת הסכם ולא יכול היה להשתחרר אלא אחרי המלחמה. זיינב שנשארה בחוץ, סבלה מיסורי־מצפון קשים. היא מצאה עצמה ראויה לעונש חמור וגמלה החלטתה להוסיף בזיון על בזיונה. היא התמסרה לגברים קשישים שהסלידו אותה בעבר בחיזוריהם. "אולי טעות היתה בידי," מתוודה היא לפני המספר, "אבל לא נותרה לי אלא דרך אחת ללכת בה, להעניש את עצמי בעונש החמור ביותר. אני בת המהפכה, אמרתי בלבי, ולמרות כל מה שקרה, אינני מתנכרת לעקרונותיה. אני אחראית לה ונושאת בכל התוצ־אות הנובעות מכך, ויחד עם זאת אני אחראית לכל מה שקרה לי. לכן סירבתי להעמיד פנים של אדם הגון והחלטתי לחיות בצורה הראויה לאשה חסרת־כבוד" (עמ' 86).

שחרורו של איסמאעיל נתאפשר כתוצאה מהצעדים שנקט השלטון אחרי התבוסה נגד ראשי הבולשת והצבא, אבל הוא יצא אדם שבור ומיואש. הוא מצא את זיינב מסוייגת וצוננת והבין שאין עוד עתיד לאהבתם. "אנחנו אנשים חולים," אומר הוא למספר. "אני חולה וידע את מקור מחלתי, וגם היא חולה. האהבה תתאושש אולי באחד הימים ואולי תמות לעד" (עמ' 71). ובינתיים אין הוא רואה מוצא לעצמו אלא בהצטרפות לארגונים הפלסטיניים.

הפרק האחרון בספר נושא את שמו של קצין־המשטרה שחקר את הסטודנטים וגרם למותו של חלמי. הלה נידון לשלוש שנות־מאסר וכל רכושו הופקע. יום אחד הוא מופיע בבית־הקפה ומודיע לתדהמת הכל, שאין איש חף מפשע ואין איש שלא היה קורבן. יש להתנגד לעריצות ולאלימות — הוא אומר — ולהשתית את הקידמה החברתית על יסודות החופש וכיבוד זכויות האדם!

רומן זה יותר משהוא מספר סיפור הריהו מתאר מצב מורכב בקווים חדים ובהירים. אווירת המועקה השורה בו מקורה ביחס האמביוולנטי לשלטון, כשהמספר ושאר הדמויות מזד־הים עם עקדונותיו אך שוללים את שיטותיו הבלתי־אנושיות. מועקה זו איפיינה את מרבית יצירתו של מחפוז בתקופה שבין שתי המלחמות (1967—1973), ובמיוחד את הרומן "האהבה תחת הגשם". מה שמייחד ספר זה מקודמיו הוא התיאור הישיר והחשפני, תיאור הלובש צורה של דיוות, שאינו נזקק לרמזים ולהפשטות אלא קורא לדברים בשמם.

מבלי לעסוק בצד הצורני של הרומן, נראה לי שמחפוז נתפס לשבלונה מסויימת בקביעת הזירה הסגורה להתרחשות ה־עלילה. החזרה על הצורה, שבה מספרים הגיבורים את סיפורם (ר' "מירמאר" לדוגמה), שוב אין בה כדי להפתיע, מה גם שבספר זה ניתן סיפורם באמצעות דיאלוג המורכב רובו ככולו משאלות ותשובות, דבר היוצר את הרושם כאילו ממלא המספר כאן תפקיד של ועדת־חקירה לפשעי המשטר. זאת ועוד. מחפוז גם נתפס לאמצעי ספרותי שהצליח בידיו בעבר, כפי שהצליח גם בידם של סופרים אחרים, והוא השימוש בדמות האשה כסמל למצרים. אל זהרה ב"מירמאר", הצעירה ב"ממית ומחייה"[11], היולדת ב"ילוד היסורים" ועוד רבות אחרות ביצירתו, מצטרפת קורונפ'ולה בעלת בית־הקפה. רקדנית קשישה זו שיופיה לא פס ורוח־נעורים בעצמותיה, מתאהבת בקומוניסט הצעיר ומתאבלת על מותו, אבל בסוף הרומן מזמן לה הגורל צעיר אחר, פחות קיצוני מקודמו אך לא פחות נלהב ויפה־תואר ממנו, ואחרי בלותה תהיה לה עדנה. סמל זה כבר נשתחק מרוב שימוש והחזרה עליו כמו החזרה על הצד הצורני ועל תיאור דברים שכבר תוארו, יש בה משום אנכרוניזם.

— — — ועל שני ספרים מהגדה המערבית

את הספרות הפלסטינית נהג אני לחלק לשני ענפים: הענף ה"ישראלי" והענף ה"ערבי", כלומר ליצירות של סופרים תושבי מדינת־ישראל וליצירות של סופרים־פליטים או תושבי מדינות־ערב. באורח סכמטי הגדרתי עד כה את החטיבה הראשונה כספרות של מיעוט לאומי ואת החטיבה השניה כספרות של פליטים. בכל כתיבתי על הספרות הפלס־טינית לא התייחסתי ליצירתם של סופרים תושבי השט־חים המוחזקים, והסיבה לכך היתה פשוטה: לא עמדה לנגד עיני יצירה כלשהי הראויה להתייחסות מיוחדת. בשנים ה־אחרונות נשתנו פני הדברים, כאשר בתי־ההוצאה הערביים בירושלים החלו להדפיס ספרים חדשים מאת סופרים בלתי־ידועים המתארים בחלקם את החיים בשטחים ואת מערכת היחסים עם השלטון הישראלי. על שני ספרים מסוג זה אעמוד להלן.

ג'מאל בנורה בקובץ סיפוריו "השיבה"[12], קורע אשנב להצצה בעולמם הפנימי של גיבוריו, צעירים וקשישים, העוברים משברים ומנסים להגשים את עצמם תוך התמודדות עם המציאות החדשה. הממשל הצבאי אמנם אינו מתערב באורח חייהם של התושבים, אבל בתוקף קיומו נוצרו עוב־דות שהחלו להשפיע על הלוך־הרוחות ועל מרקם היחסים בין אדם לרעהו. חלה גם התערערות במבנה הפטריארכלי של המשפחה, כאשר האב מאבד מסמכותו ומבטל רצונו מפני רצון בניו. אחת התופעות שהשפיעו על אורח החיים בשטחים המוחזקים, הוא העבודה בתחום ישראל. היציאה היומיומית של אלפים לעבודה במפעלים יהודיים, יצרה תלות הולכת וגוברת במשק הישראלי, שיפרה במידה ניכרת את רמת החיים ומעל לכל הקהתה את רגשות האיבה וה־שנאה כלפי הישראלים כציבור.

האשה משפרת את מעמדה

לנושא העבודה בישראל מייחד בנורה שניים מסיפורי הקובץ. ב"הציפיה" (עמ' 3—15), מבטל הגיבור את האירו־סין עם בחירת לבו לאחר שנוכח שאין היא מוכנה עוד להיות לו לאשה כנועה וצייתנית. אביה איבד את מקום עבודתו אחרי המלחמה (ולא נאמר מדוע) והיא, שהיתה עדיין תלמי־דה בתיכון, החליטה לצאת לעבודה בישראל כדי לעזור בפרנסת המשפחה. "ומאז שהתחילה לעבוד איש לא חזר לדבר עוד בנישואים (...) הוא חש שאינה עוד חלק ממנו, שהיא מנתקת עצמה ממנו ושוב לא נותר דבר הקושר ביניהם. היא חדלה לשאול לדעתו בעניינים סבוכים. יש לה כבר אישיות עצמאית משלה ואינה זקוקה לעצת הזולת" (עמ' 4). הגיבור, שלא התנגד תחילה לעבודתה, לא יכול

11) ר' תרגום עברי למחזה ב"עתון 77", גל' 1—2.
12) "על עוודה", ירושלים, 1976.

הוצאת ספרים בע"מ, תל־אביב,
רח' נחמני 49, טל' 612003

ס.א. ברוקס: האוטוסוגסטיה
לפי שיטת אמיל קוואה, תרגם והוסיף אחרית דבר:
ד"ר משה פלדנקרייז
מבוא: פרופ' הוגו ברגמן
הקדמה: פרופ' הנס ושולמית קרייטלר

יופיע בקרוב:
שמואל פה־הר:
הדרמה כאמצעי חינוכי לטיעוני טיפוח

היה להשלים אחר־כך עם התמורות שחלו באישיותה. הוא מצא עצמו מיותר ובלתי־רצוי. לא היה לו עוד נושא לשיחה עמה וביקוריו בביתה היו מסתיימים במפח־נפש. בינו לבינו מיאן ללכת בדרכה ולעבוד גם הוא אצל היהודים, ויחד עם זאת לא עמר בו כוח־הרצון להסיק את המסקנות מעמדתו ולהצטרף לארגוני הטרור, ובתיסכולו כי רב נגרר להימורים ומפסיד את כל כספו.

סיפור פשוט זה נוגע בשאלה נכבדה והיא מעמדה של האשה בחברה הערבית המסורתית. לפנינו דמות של בחורה שהכ־ריעה, בלי שתרצה בכך אולי, שני גברים האמורים להיות הסמכות העליונה בחייה, מילדותה ועד מותה — האב והבעל. עצם העובדה, שאביה נתן את הסכמתו שתצא מרשותו ותתחלק עמו בפרנסת המשפחה, היה בה משום תבוסה רבת־משמעות לראש־המשפחה בחברה הפאטריארכלית. ואין תימה בדבר, שעובדה זאת השפיעה על אישיותה של הבחורה ושיפרה במידה ניכרת את מעמרה בבית הוריה. מעתה, היא עומרת ברשות עצמה ובעלה לעתיר מגלה שמקומו בחיי הנישואים יהיה מקום של שותף ולא של אפוטרופוס. לכך הוא לא יכול היה להסכים וביטול האירוסין כמוהו כהודאה בתבוסה.

הסיפור השני שעלילתו סובבת סביב העבודה בישראל הוא "השעות האפלות ביותר" (עמ' 147—162). ברומה לצעיר זה, נקלע הגיבור גם כאן לקונפליקט בין החובה והרגש: חובת האחריות כלפי המשפחה והרגש המביך והמתסכל המונע אותו מלהיכנע למציאות. הימים ימי דיכוי מרד הפלסטינים בירדן (ספטמבר 1970), והגיבור שרוי בדאגה כפולה: דאגה לבתו הנשואה, היושבת ברבת־עמון, ודאגה לבנו הלומד בביירות והזקוק לכסף. זה זמן שכל חסכונותיו אזלו וידידיו חדלו לתת לו הלוואות. אשתו מאיצה בו לעבוד בישראל ונוזפת בו על שרובץ כל היום בבית ובבית־הקפה, אבל הוא מתחמק ממנה ומעלה תירוצים מתירוצים שונים. ידידו הקרוב ביותר, שהיה בין הראשונים שיצאו לעבוד בישראל, הפך מקץ זמן קצר קבלן־בניין "הבונה שיכונים לעולים החדשים" (עמ' 150) ושיפר במידה רבה את רמת חייו. הלה, שנהג להלוות לו בכל עת שפנה אליו, ממאן עתה להיעתר לבקשתו ותחת זאת מציע לו לעבוד במחיצתו בבניין. אבל הוא דוחה את ההכרעה ובינו לבין עצמו חש שנתקע למבוי סתום.

לעומת דמויות נבוכות אלו, מציב בנורה דמויות אחרות, שלא זו בלבד מסרבות להשלים עם המציאות החדשה, אלא גם מנסות להתמודד אתה. בסיפור "דרך אחרת" (עמ' 125—144), הוא מתאר את התמורה שהתחוללה בנפשה של סמירה, תלמידת־תיכון, לאחר השתתפותה באירגון שביתות והפגנות־מחאה. בהיותה מאורסת לסוחר זעיר, היא חשה עצמה תלויה בארם שנכפה עליה על פי רצון אביה, ארם שנהג למשוך אותה אל חנותו, להעתיר עליה נשיקות ול־הפציר בה שתפסיק את פעילותה הפוליטית. תחילה, ניסתה לשכנעו בצידקת דרכה, אך משנואשה החלה סולדת ממנו ונמלטת מפניו. אותה עת היא מתוודעת אל עתונאי אמריקאי צעיר הרוחש אהדה לפלסטינים ומגלה חיבה כלפיה. סמירה מתמלאת תחושת־בטחון ואוזרת עוז בנפשה להחזיר לארוסה את הטבעת שהעניק לה, גם בלי לקבל תחילה רשות מאביה.

לפנינו וריאציה אחרת לדמות הצעירה הכובשת את אישיותה בחברת הגברים. אך שלא כצעירה בסיפור הראשון שהעבודה בישראל ופרנסת המשפחה נסכו בה תחושת עצמאות ובט־חון, משיגה סמירה מטרה זו הודות להתוודעותה לגבר בעל תרבות שונה, המתייחס אליה בצורה שלא הורגלה בה.

על אמיצים ועל רכי־לבב

לפעולות התלמידים מייחד המחבר סיפור נוסף, שבו מכרי־זים תלמידי בית־ספר אחד שביתת־לימודים בניגוד להוראו־תיו של המנהל ומניפים את דגל פלסטין על גג הבנין (ר' "אעתיצאם", עמ' 37—49). לוחמים מסוג אחר מצייר בנורה בסיפורים נוספים, כגון "אשתו של לוחם" (עמ' 19—34) ו"השיבה" (עמ' 53—72). בראשון, מסופרת העלילה מפי אשה שבעלה נהג להיעדר לעתים קרובות מהבית לרגל פעילותו המחרתית ומשאיר אותה לבדה. בגין פעילות זו נעצר, וידידו מנסה להטות את לבה באומרו שבעלה מעולם לא התעניין בה ועתה ניתנה לה ההזדמנות לכבוש את חירו־תה ולהגשים את אישיותה, אבל היא דוחה אותו בשאט־נפש. בסיפור השני מסופר על אשה אחרת, שבעלה, קצין בצבא ירדן, נמלט לגדה המזרחית אחרי המלחמה ומאז נותק הקשר עמו. חולפות שנים ובינתיים מסיים הבן הבכור, צובחי, את לימודיו ויוצא לעבוד בישראל לפרנסת המשפחה. לילה אחד דופק הבעל על הדלת, לבוש מדי פ'ידאי. עוד האשה נרגשת ומבולבלת מהופעתו הפתאומית, מחריד את שלוות הלילה פיצוץ אדיר. הבעל ממהר לצאת בהבטיחו לשוב אחרי הפעולה. למחרת בבוקר נקראים כל הגברים לבוא אל הכיכר המרכזית לשם זיהוי גופתו של חבלן. צובחי היה בין הקרו־אים ובראותו את גופת אביו נתקף חרדה ולא יכול היה להוציא הגה מפיו. לשאלותיו החוזרות ונשנות של הקצין הישראלי, הוא משיב לבסוף שאינו מכיר את האיש, אבל התנהגותו מעוררת חשד והוא מובל למעצר.

בנורה משרטט גם דיוקנאות של גברים רכי־לבב. כזה מקרהו של גבר אשר בדרכו לבית־החולים, שם מאושפז בנו, אירעה התפוצצות והוא פתח במנוסה כרבים כמוהו. אבל מנוסתו סיבכה את מצבו כי נחשד בקשר להתפוצצות ונעצר. במעצר אינו שולט בעצמו ופורץ בבכי (ר' "חתא ינקדי אל־ליל", עמ' 93—106). מקרה לא פחות אומלל הוא מקרהו של איש שנלקח למסירת עדות על טרוריסט שאינו אלא שכנו. תחילה הוא מכחיש שיודע במי המדובר, אבל לאחר שנוכח שעומדים לעצור אותו, מוסר את הכתובת. בשובו הביתה מתייסר במצפונו ולבסוף מבקש מאשתו לגלות לשכנים שהוא היה המלשין (ר' "ענד מונתצף אל־ליל", עמ' 109—128).

סיפוריו של בנורה מצטיינים בסגנון מאופק ובמאמץ לתאר מציאות מורכבת תוך משמעת של סופר הממקד את התענ־יינותו באדם הבודד יותר מאשר במאורעות חיצוניים. על אף המגמתיות המאפיינת את כתיבתו ואהדתו הנתונה מראש ללוחמים בשלטון הישראלי, הריהו משתדל להימנע מדקלר־טיביות יתרה ומהצהרת־כוונות, דבר כשהוא לעצמו ראוי להערכה במסגרת הספרות הפלסטינית. הישראלי בסיפוריו, שמופיע בדמות חייל או סוהר, מתואר ברפרוף וללא כל נסיון להדביק בו תכונות סטריאוטיפיות של כובש אכזר וסדיסט. ספרו מעיד, בלי כל ספק, על תמורה בגישה לנושא ההתנגדות, תמורה המתאפיינת בחתירה לתיאור אנשים חיים ולא דמויות־טיפוס מוכנות מראש.

שתי גישות לכיבוש הישראלי

הספר השני שבו ידובר הוא הרומן "הצבר"[13] של סחר ח'ליפ'ה מראמאללה, שהמוטיב הראשי בו הוא העבודה בישראל. העלילה מתרחשת בשכם ובמרכזה דמותו של עאדל, צעיר בעל השקפות מהפכניות, אשר המציאות אילצה אותו לחפש את שביל־הזהב בין השקפותיו והאחריות כלפי המשפחה. אביו איש אמיד ובעל אדמות חקלאיות, פרש מעבודה מפאת מחלה ועאדל, שהוא הבן הבכור, נטל על עצמו את ניהול העסקים. בהנהלתו נמשכה העבודה כסדרה, אבל מאז החלה הנדירה למקומות־עבודה בתהום ישראל, פרשו עובדיו בזה אחר זה, מפני שהשכר שקיבלו בישראל היה גבוה לאין שעור מהשכר שהוא היה מוכן לשלם. עאדל מצא עצמו בודד וחסר־אונים, חסכונותיו אזלו ולבסוף נאלץ להצטרף אף הוא לציבור העובדים בישראל. מחשש לבריאו־תו של אביו, הסובל מלחץ־דם גבוה וממחלת־לב, לא סיפר לו על כך, אבל סודו עתיד היה להתגלות לאחר זמן על־ידי בן דודתו אוסאמה, אשר חזר לשכם מקץ שהייה בת שלוש שנים בארצות־המפרץ. אוסאמה, הקשור עם ארגוני־הטרור, מנסה להניא את עאדל מהמשך עבודתו אצל היהודים, אך ללא הועיל. גם ידידיו של עאדל, העובדים אתו בבנין, דוחים את אוסאמה באומרם שלמען פרנסת המשפחה הם מוכנים לעבוד גם אם יש בכך משום עזרה לאויב. בניגוד לאוסאמה הקשוח, שאינו נרתע משום מעשה המקדם את מטרתו, מצטיין עאדל באופי נוח, בנכונות לעזור לזולת ובכושר הסתגלות למציאות החדשה. המעשה בפועל שאצ־בעותוי נקטעו במערבל־ביטון, מבליטה במיוחד את אופיו זה, כאשר הוא דאג להעברתו לבית־החולים ופתח בהליכים משפטיים נגד המעביד בתביעה לפיצויים לפי החוק הישר־אלי.

אבל אוסאמה אינו אדם המוכן להשלים. כל תופעה המעידה על נורמליזציה בחיי היומיום מרתיחה את דמו והוא עושה כל אשר לאל ידו כדי להעכיר את השלווה. הוא מתקיף בפגיון קצין ישראלי שעמד עם אשתו ובתו אצל דוכן פירות, וממהר להימלט כשהקהל בשוק מחפה עליו. הוא פונה אל ביתו של עאדל, שם מחכה לו האח הצעיר, באסל, המספק לו בגדים ומבריח אותו דרך המרתף. עאדל עצמו שעבר אותה שעה בשוק וראה את ההתקהלות סביב הנרצח, נכמרו רחמיו על הבת הצעירה שהתעלפה ונשא אותה על זרועותיו למכונית העזרה הראשונה.

ימים לאחר מכן חוזר אוסאמה בראש חוליה של מחבלים הפותחים באש אל משאיות המסיעות פועלים לשטח ישראל. כוחות־הבטחון רודפים אחרי אנשי החוליה ואוסאמה מוצא את מותו. אחדים מאנשי החוליה נעצרים ולא עוברת עת ארוכה עד היפעת כוחות הבטחון בביתו של עאדל, שם מגלים נשק ותחמושת מוסתרים במרתף. באסל, שהסתיר את הנשק ללא ידיעת איש מבני משפחתו, נעצר והבית פינה ופוצץ.

שתי הדמויות המרכזיות ברומן, עאדל ואוסאמה, מייצגים לא רק שני טיפוסי־אדם, אלא גם שתי גישות מנוגדות כלפי השלטון הישראלי. בעוד עאדל משתדל להסתגל למציאות ולהפיק ממנה את מלוא התועלת, פונה אוסאמה למעשי־אלימות, רוצח קצין ישראלי וגורם למותם ולפציעתם של פועלים היוצאים לעבודה. שתי גישות אלו טרם זכו לטיפול בספרות הפלסטינית והרומן של סחר ח'ליפ'ה הינו ביחנת סנונית ראשונה. עם זאת, רומן זה אינו מצטיין באותה מידת התאפקות שבה נתקלנו בסיפוריו של בנורה. המחברת מרבה להתערב במהלך העלילה ולהכביד על התיאור החי צרורות של סיסמאות וחירופים על ישראל והיהודים. כתיבה זו שבאה מן הסתם, לשקף את רגשותיהן ומחשבותיהן של הדמויות, נועדה למעשה להצדיק את עמדתו של אוסאמה ולהציג את עאדל ומרעיו כאנשים נבוכים ובעלי אישיות מפוצלת.

הדמויות הישראליות מתוארות בדרך כלל מנקודת ראותו של אוסאמה ושכמותו, אף־על־פי־כן ידעה המחברת להת־גבר על יחסה העוין, כאשר תיארה ביקור שערכה משפחתו של מחבל סורי היושב זה שנתיים בכלא. ההתרגשות שאחזה באסיר ובבני משפחתו שהגיעו בהיתר מיוחד מסוריה, נגעה ללבם של שני חיילים ישראליים אשר לא יכלו לעצור בעד דמעותיהם (ר' עמ' 160).

ברומן זה כמו בסיפוריו של בנורה, מתוארת גם התערערות הסמכות של הדור הקשיש, של האב הכל־יכול; כן מסופרות פרשיות משניות מהווי החיים בשכם, המוסיפות גוון מקומי מעורר עניין.

יקצר המצע מלהרחיב את הדיבור על רומן זה, הראוי להת־ייחסות נפרדת. מכל מקום, אפשר לראות בו, כמו בסיפורים של בנורה, נסיונות ראשונים ליצירת ענף חדש בספרות הפלסטינית. בנוסף לשניים שכבר עמדנו עליהם, והוא מה שניתן להגדירו: היצירה הפלסטינית בשטחים הכבושים ●

13) "שאל צבאר", ירושלים, 1976.

סמיח אל־קאסם

שירים מתוך הקובץ „נפילת המסכות"

אפילו

אַרְצִי, הוּ עֲגִילִים מִתְנוֹדְדִים
מִתַּחַת לְאָזְנֵי כְּדוּר הָאָרֶץ;
אִשָּׁה אֲשֶׁר פּוֹשֶׁקֶת
לְרוּחַ־מַעֲרָב שׁוֹקֶיהָ;
הוּ מְשׁוֹטֵי־סִירָה
הוּ בֵּן נִפְקָד —
הַאִם בְּיוֹם מִן הַיָּמִים
תָּעִיר אֶת אֲשֶׁר בִּי?
הַאִם תִּהְיִי מוֹלֶדֶת רְגִילָה?

צריך

פְּנֵי־חֵרוּתִי — טִפָּה מִבְּתֵּי־סֹהַר
אוֹ קֶשֶׁת נִצָּחוֹן לְיוֹם
אוֹ סִדֶק שֶׁבַּקִּיר.
דְּרֵי־בֵּיתִי — פְּלִיטִים
עַד עֵת
שָׁעָה, יוֹבְלוֹת.
שְׁנָתַיִם נִכְרְסֵם הָעֵשֶׂב שֶׁצָּמַח עֲלֵי גַגּוֹת
וְאֶת דִּגְלֵנוּ נַעֲשָׂה
מִתַּחְבּוֹשׁוֹת.
וְכָל עָקֵב יִהְיֶה מִישׁוֹר
לָכֵן צָרִיךְ, צָרִיךְ אֲנִי לִהְיוֹת.

עודני

עָרִים שֶׁלִּי — שְׁלוּחוֹת שַׁעַר
דְּגָלִים שֶׁלִּי — זָרִים
אוּלָם אֲנִי, שְׁדֵמוֹת שֶׁלִּי,
עוֹדֶנִי מְשַׁלֵּם בְּבַנְק־הָרִיב
כָּל חוֹב תֵּבֵל שֶׁלֶּעֱבָר
וְתַשְׁלוּמֵי ריבית.

החוזר

חָזַר מִכָּל בִּירוֹת עוֹלָם.
חָזַר עַל הַכְּתֵפַיִם
מִכָּל בִּירוֹת עוֹלָם.
פָּנָיו שֶׁנִּגְבְּלוּ מִטִּיט אַרְצִי
עוֹדָם נוֹטְפִים מִנְּצָנִים.
חָזַר עִם שַׁחַר וְעִמּוֹ חָזְרוּ כָּל הָעוֹנוֹת
וְעַל מִצְחוֹ לוֹ פֶּצַע מִשֶּׁכְּבָר
וְעַל עֵינָיו אוֹרָה וְדֶרֶךְ־הַיָּשָׁר.
חָזַר — עַל כֵּן הַדֶּלֶת מְזַמֶּרֶת, הַדַּלְיוֹת וְהַיּוֹנִים:
— הֵן אֲדוֹנִי הוּא הַיָּפֶה שֶׁבַּבָּאִים.

מערבית: ששון סומך